

REFORMY SOCJALIZMU I PORZĄDEK KLASOWY

NORMATYWNA ZMIANA W EUROPIE ŚRODKOWEJ 1955–1980

Bartosz Matyja
Uniwersytet Warszawski

Pozbyliśmy się niecierpliwego czekania na nagłe przeobrażenia. Wiemy, że klasy tradycyjne odchodzą w przeszłość powoli, że zostaje po nich wiele elementów trwałych, że zostawiają swoje dziedzictwo [...]. Wiemy, że w życiu społecznym nie ma nagłych przepowczwarzeń, a z moich długich rozważań nad zmianami społeczeństwa wyniosłem przede wszystkim podziw dla jego sił trwałych i czynników ciągłych oraz zainteresowanie jego małą zmiennością.
(Szczepański 1973 [1970]: 12)

Dwa stulecia dziejów nowoczesnego socjalizmu biegły od jego wejścia na scenę historii w kostiumie utopii do stopniowego uwiądnięcia jego sił twórczych – uwiądnięcia poczętego w chwili proklamowania, że wszystko, czego miał on dokonać, dokonane zostało i że z tej przyczyny jego rola bodźca/fermentu dobiegła końca.
(Bauman 2010 [1976]: 40)

/// Wstęp

Wraz z narastaniem krytyki porządku neoliberalnego w ostatnich latach rozgorzała dyskusja o genealogii środkowoeuropejskiego neoliberalizmu. Dawniejsze interpretacje, upatrujące źródeł tendencji neoliberalnych w regionie w ideach i praktykach eksportowanych przez światowe centra finansowe po zmianie ustrojowej 1989 r., zostały zakwestionowane. Badacze i ba-

daczki zwrócili się w głąb historii socjalizmu państwowego w poszukiwaniu lokalnych czynników współtworzących lub stymulujących rozwój neoliberalizmu w krajach byłego bloku radzieckiego (Bockman 2011; Fabry 2018; Gagyí 2015). Inni zaś, dążąc do historycyzacji dyskusji o rzekomej neoliberalnej hegemonii, interpretowali transformację ustrojową poprzez poszukiwanie ciągłości ponad ustrojową zmianą, twierdząc, że w elementach ładu neoliberalnego dostrzec można także „szereg kontynuacji (intelektualnych, społeczno-kulturowych, mentalnych) późnego socjalizmu”, które ułatwiły ustrojową zmianę i do pewnego stopnia określiły ich charakter (Kopeček, red. 2019: 7; zob. też Sommer 2019).

Wspólne dla tych prób podstawowe pytanie dotyczyło sprawczości/autonomii lokalnych elit zarówno w projektowaniu i wdrażaniu konkretnych rozwiązań socjoekonomicznych, jak i w kształtowaniu stojących za nimi ram poznawczych. Twierdzą jednak, że wszystkie w mniejszym lub większym stopniu zapoznały powolne przeobrażenia ideologiczne zachodzące w społeczeństwach socjalistycznych, które w tym miejscu określam mianem normatywnej zmiany.

Przez normatywną zmianę rozumiem dwa współzależne zjawiska, które w sposób istotny przeorganizowały porządek klasowy społeczeństw socjalistycznych i tym samym stworzyły miejsce dla nowego sposobu legitymizacji ustroju. Po pierwsze więc, mówiąc o normatywnej zmianie, mam na myśli daleko idącą rewizję podstawowych zasad socjalistycznej modernizacji, polegającą na stopniowym, acz wcześniejszym, niż na ogół przyjmowano, porzuceniu idei socjalizmu jako projektu alternatywnej i konkurencyjnej względem kapitalizmu nowoczesności i przejściu do strategii rozwojowych opartych na półperyferyjnej imitacji. Po drugie, chodzi mi o powolną, choć dobrze widoczną, adaptację do logiki kapitalistycznego systemu światowego w kształtowaniu lokalnych porządków społecznych w regionie. Innymi słowy, chodzi o ujęcie postępującej integracji krajów socjalistycznych z kapitalistycznym systemem światowym jako stymulującej powstawanie nowych klasowych interesów w tych krajach oraz odwrotnie – o rozpoznanie klasowych interesów w pogłębianiu tejże integracji.

W swej istocie owa normatywna zmiana stanowiła rodzaj konserwatywnego odwrotu od socjalistycznej doktryny i dążeń do zrewolucjonizowania stosunków produkcji. Na poziomie globalnej rywalizacji wiązała się ona z systemową nieinnowacyjnością gospodarki typu radzieckiego. „Konserwatywna modernizacja”, jak ją określili Włodzimierz Brus i Tadeusz Kowalik, polegała w dużej mierze na naśladowaniu sukcesu krajów rozwiniętych i tym samym pogłębiała zależność technologiczną i finansową od

kapitalistycznego centrum (Brus, Kowalik 1983). Wobec tego stanowiła kres projektów autocentrycznego rozwoju oraz wymuszała coraz dalej idące ustępstwa i rezygnację z socjalistycznych postulatów. Na poziomie społecznej organizacji „konserwatywna nowoczesność” oznaczała zaś powrót tradycyjnych, chociaż zmodyfikowanych przez socjalistyczną interwencję, wyobrażeń na temat stosunków społecznych kosztem obietnic społecznej emancypacji (Fidelis 2020: 106–116).

Bezpośrednią inspirację tego tekstu stanowił opis przemian społeczeństw zachodnich kształtujących to, co Boltanski i Chiapello (2007) nazywali „drugim duchem kapitalizmu”. Francuscy badacz i badaczka ujęli w ten sposób szereg zjawisk ideologicznych towarzyszących systemowej transformacji kapitalizmu od początku lat 30. do końca lat 60. XX w. Przemiany w globalnej logice akumulacji, wdrażanie nowych technologii oraz umasowienie społeczeństwa (w tym m.in. demokratyzacja dostępu do edukacji) podważyły legitymizację dawnej formy kapitalizmu, wymuszając strukturalne przekształcenia umożliwiające nowe usprawiedliwienie kapitalistycznego porządku. Analogia do przemian w postalinowskiej Europie Środkowej jest tu, rzecz jasna, dość odległa, niemniej jednak ugruntowana chociażby przez recepcję Burnhamowskiej koncepcji rewolucji menedżerskiej (Burnham 1941; por. np. Staniszkis 2006).

W artykule staram się ująć kolejne reformy socjalizmu w Czechosłowacji, Polsce i na Węgrzech w latach 1955–1980 z zaproponowanej powyżej perspektywy normatywnej zmiany. Nie jest moim celem ich systematyczny opis, który wymagałby przeprowadzenia bardzo obszernych badań. Nie usiłuję też przedstawić tutaj modelowego porównania trajektorii socjalizmu w tych trzech krajach. Chodzi mi raczej o zaprezentowanie pewnych wspólnych dla regionu reakcji na globalne dylematy i wyzwania. Moim celem jest ukazanie klasowego wymiaru postępującej od połowy lat 50. integracji tych krajów z kapitalistycznym systemem światowym i związanego z nią stopniowego wypierania treści socjalistycznych z modernizacyjnego myślenia elit. O ile na początku tego procesu socjalizm jawił się jako alternatywa wobec kapitalizmu, a elementy kapitalistycznej nowoczesności były jedynie selektywnie wdrażane i przyswajane do ram socjalistycznych, o tyle u schyłku lat 60. kapitalizm stanowił już coraz częściej konkretny wzór do naśladowania.

W pierwszej części artykułu charakteryzuję zwięźle relacje krajów Europy Środkowej z kapitalistycznym systemem światowym. W następnej zajmuję się relacjami produkcji i konsumpcji w gospodarkach socjalistycznych oraz ich klasowym wymiarem. W części trzeciej piszę o związkach postępu

naukowo-technicznego z kształtowaniem się dyskursu merytokratycznego, który przyczynił się do legitymizacji nierówności w społeczeństwach socjalistycznych. Na koniec raz jeszcze wracam do koncepcji normatywnej zmiany, sytuując ją w kontekście transformacji ustrojowej.

/// Półperyferyjny socjalizm

Już w latach 70. teoretycy systemów-światów zwrócili uwagę na strukturalne zależności między blokiem socjalistycznym a kapitalistycznym systemem-światem. Zdaniem Wallersteina rewolucja październikowa doprowadziła jedynie do tymczasowego wycofania Rosji Radzieckiej z globalnego podziału pracy, nie naruszając jednakże w sposób istotny struktury systemu ani dominującego w nim kapitalistycznego sposobu produkcji (Wallerstein 1974; 1979; zob. też Chase-Dunn 1982). O trwaniu bloku radzieckiego w systemie kapitalistycznym świadczyć miało także jego geopolityczne znaczenie dla powojennego ładu geopolitycznego, w którym ZSRR odgrywałby, by tak rzec, rolę imperium pomocniczego amerykańskiego hegemonu (Wallerstein 1991).

Teza ta została jednak zakwestionowana przez część teoretyków, krytykujących Wallersteina za przesunięcie analizy z gospodarki w sferę geopolityki. Badacze ci twierdzili, że ZSRR dokonał skutecznego odłączenia (*delinking*) od systemu światowego, skutecznie chroniąc swoją gospodarkę przed penetracją przez zachodni kapitał. Wskazywali także na radykalną odmienność ideologiczną socjalizmu radzieckiego, która umożliwić miała zerwanie z logiką kapitalistycznej akumulacji i związanymi z nią kryteriami racjonalności (Amin 1990; 2016; Kagarlicki 2012; Sadura 2015). Ta ucieczka z peryferii systemu miała pozwolić na rozwój autocentryczny, oparty na zatrzymaniu uzyskiwanej nadwyżki ekonomicznej w kraju, inwestowanie jej na miejscu, a w przyszłości także bardziej egalitarną jej redystrybucję. Zdaniem tych badaczy ZSRR rozpoczął tym samym budowę alternatywnego systemu światowego, rozszerzanego poprzez tworzenie struktur Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej. W świetle tej interpretacji na przełomie lat 60. i 70. rosnące trudności gospodarcze wymusiły na krajach socjalistycznych otwarcie na Zachód, skutkujące ich reintegracją z systemem kapitalistycznym.

Uznając część argumentów „nieortodoksyjnego nurtu” teorii systemu światowego, pozostaję bliższy interpretacji Wallersteińskiej. Przyjmuję, że faktycznie ZSRR i jego satelity pozostawały częścią systemu kapitalistycznego, jakkolwiek słabo z nim zintegrowaną. Słabość integracji Zwią-

zek Radziecki próbował wykorzystać do zmiany swojej pozycji w osiowym podziale pracy, nie dążąc jednak do całkowitego z niego wycofania (Sanchez-Sibony 2014). W świetle badań historycznych trudno też upatrywać w RWPG struktury alternatywnego systemu światowego, choćby ze względu na wątpliwą zdolność ZSRR do występowania jako jego ekonomiczne centrum. Rada stanowiła raczej platformę koordynacji polityki gospodarczej, jak i ustalania wspólnego stanowiska wobec postępującej integracji europejskiej. Z czasem zaczęła także służyć jako przestrzeń do realizacji partykularnych interesów krajów satelickich (Crump, Godard 2018; Geröcs, Pinkasz 2018).

Również na gruncie ideologicznym można upatrywać daleko idącej zbieżności wizji modernizacyjnych po obu stronach „żelaznej kurtyny”. Jak przekonująco pokazał Leszczyński (2013), socjalistyczny „skok w nowoczesność” był produktem tej samej kultury intelektualnej, więcej – pośrednio tych samych autorów co system, któremu rzucił wyzwanie.

Słusznie jednak twierdził Samir Amin, że nie należy deprecjonować roli socjalistycznego mitu w kształtowaniu nowych stosunków społecznych (Amin 1990: 54–55). Rewolucyjna reorganizacja gospodarki radzieckiej była na tyle głęboka, że można wręcz mówić o specyficznym radzieckim sposobie produkcji. Warto zwrócić uwagę, że Wallerstein określał kapitalistyczny sposób produkcji jako jedyny w całym systemie, w tym sensie, że pozostałe sposoby mogą istnieć tylko o tyle, o ile okażą się kompatybilne ze sposobem dominującym, tzn. będą mu funkcjonalnie podporządkowane (Wallerstein 2011: 77).

W podobnym duchu Jadwiga Staniszkis pisała o zniesieniu prywatnej własności środków produkcji jako utworzeniu swego rodzaju „ontologicznej bariery” chroniącej kraje socjalistyczne przed penetracją przez kapital. Mniejsza sprawność quasi-autarkicznej gospodarki miała być w tym ujęciu ceną za zachowanie niezależności i zabezpieczenie słabej gospodarki radzieckiej przed losem kapitalizmu zależnego (Staniszkis 2006). Funkcjonalna zależność powstałego w takich warunkach socjalistycznego sposobu produkcji sprawiała jednak, że bariera ta nie była szczelna, a wyczerpywanie się rezerw ekstensywnego wzrostu i narastające trudności gospodarcze prowadziły do coraz większej zależności od kapitalistycznego centrum i w rezultacie do deartykulacji tego sposobu produkcji. Brak niezależnej zasady regulującej socjalistyczną gospodarkę sprawiał ponadto, że stawała się ona coraz bardziej podatna na fluktuacje kapitalistycznego rynku (tamże).

Co ważne dla problematyki tego artykułu, w procesach integracji z kapitalistycznym systemem światowym kraje Europy Środkowej zajmowały

wyjątkowe miejsce, determinowane przez ich półperyferyjny status, ideologię socjalistyczną oraz mechanizmy „podwójnej zależności”: z jednej strony od kapitalistycznego centrum gospodarczego, z drugiej zaś – od politycznego centrum imperialnego (Böröcz 1992a; 1992b; Staniszki 2006). Owa podwójna zależność ograniczała w sposób istotny sprawczość lokalnych elit tak w prowadzeniu własnej polityki gospodarczej, jak i w rozwiązywaniu wewnętrznych konfliktów społecznych (Chase-Dunn 1982; Kagarlicki 2012). Jednocześnie jednak podwójna zależność pozwalała lokalnym elitom walczyć o podmiotowość poprzez balansowanie między oboma centrami (Pula 2018). W związku z tym konflikt klasowy toczył się w skomplikowanym układzie systemu światowego, w którym obok dużych klas społecznych istotną rolę odgrywały ich frakcje i grupy interesów, czasem o charakterze elity kompradorskiej, zorientowanej na odmienne centra decyzyjne.

/// Dynamika reform socjalizmu

Ze względu na dynamikę reform w latach 1955–1980 wyróżnić można trzy specyficzne okresy przemian socjalizmu państwowego w Europie Środkowej. Pierwszy z nich obejmował procesy destalinizacji krajów socjalistycznych i wczesne próby reformy w kierunku rynkowego i demokratycznego socjalizmu rynkowego i demokratycznego, zahamowane przez inwazję radziecką na Węgry i pacyfikację Polski. Jednak już w latach 60. w całym bloku wschodnim podjęto próby reform gospodarczych, będących reakcją na pogarszającą się kondycję gospodarek socjalistycznych w momencie wyczerpywania się rezerw ekstensywnego wzrostu – to drugi z wyróżnionych okresów. Ostatni zaś wiązał się z wejściem krajów socjalistycznych w nową fazę rozwoju w latach 70., kształtowaniem coraz większej zależności od kapitalistycznego centrum i petryfikacją stosunków politycznych, podtrzymaną zrazu przez rosnącą konsumpcję i względną stabilizację społeczną.

Tendencje reformatorskie po śmierci Stalina ujawniły się najwcześniej i najsilniej na Węgrzech oraz w Polsce. Już jesienią 1953 r. węgierski premier Imre Nagy ogłosił politykę „nowego kursu” – szeregu reform gospodarczych, których istota polegała na zmniejszeniu nakładów na środki produkcji w przemyśle ciężkim na rzecz inwestycji w rolnictwie, konsumpcji i budownictwie mieszkalnym. Pod parasolem ochronnym reformatorskich elit partyjnych rozwijała się myśl ekonomiczna, której głównym zadaniem stało się opracowanie koncepcji socjalizmu rynkowego. W tym samym czasie rozpoczęły się także prace nad „mechanizmem ekonomicznym”, wpro-

wadzonym w życie jednak dopiero w drugiej fali reform pod koniec lat 60. (Bockman 2011: 110–112).

Podobne tendencje można było zaobserwować w Polsce na fali odwilży październikowej. W ramach tzw. dyskusji modelowej, w której udział wzięli najwybitniejsi ekonomiści polscy tamtego okresu, padła propozycja zastąpienia modelu nakazowego modelem parametrycznym, który zakładał usamodzielnienie przedsiębiorstw, reformę systemu cen przy użyciu prawa wartości, a także mierzenie efektywności przedsiębiorstw według kryteriów społecznych kosztów produkcji dóbr. Tak w Polsce, jak i na Węgrzech socjalizm rynkowy miał się opierać na silnej pozycji rad robotniczych w przedsiębiorstwach (Fabry 2018; Tymiński 2001: 24–28).

Należy jednak zauważyć, że początkowo działo się to za przyzwoleniem ZSRR. Związek Radziecki zrewidował zresztą swoją politykę zagraniczną, dążąc do rehabilitacji całego bloku na arenie międzynarodowej. Okres odwilży charakteryzował się ostrożnym otwarciem na Zachód, skutkującym powstaniem przestrzeni liminalnej kooperacji gospodarczej i naukowej między izolowanymi dotąd obozami (Bockman 2011; Olšáková 2018). Jednak skala reform oraz rewolucyjne nastroje w Budapeszcie i Warszawie spowodowały ostrą reakcję Kremla, wkroczenie Armii Czerwonej na Węgry i pacyfikację nastrojów społecznych w Polsce. Przykład dwóch środkowoeuropejskich krajów stanowił ostrzeżenie dla władz Czechosłowacji, w której tendencje reformatorskie nie zdążyły jeszcze nabrać konkretnego kształtu. W obawie przed powtórzeniem scenariusza z krajów sąsiednich kierownictwo KSČ zaostrożyło zawczasu kurs przeciwko reformatorom i „rewizjonistom”. Należy dodać, że Czechosłowacja prowadziła wówczas najbardziej radykalną politykę klasową w całym bloku, którą złagodzano dopiero w obliczu kryzysu gospodarczego pod koniec lat 50. (Kalinová 1996).

Chociaż lata 50. kończyły się w całym bloku poważnymi oznakami kryzysu gospodarczego, odważniejsze zmiany zaczęto wprowadzać dopiero w następnej dekadzie. W połowie lat 60. przez cały blok przewinęła się fala reform, legitymizowanych przez nową politykę ZSRR. Rozwiązania wprowadzane przez pierwszego sekretarza KC PZPR Leonida Breżniewa i premiera Aleksieja Kosygina miały przygotować ZSRR na wyzwania zmieniającego się układu sił w światowej gospodarce, geopolityczną rekonfigurację związaną m.in. z procesami dekolonizacji, a także rosnące znaczenie nowych technologii w procesie produkcji. Dzięki protekcji Kosygina rozwijać się miała współpraca na styku nauki, gospodarki i zarządzania państwem. Intelktualne ramy tego projektu wyznaczało sztandarowe hasło rewolucji

naukowo-technicznej (RNT), będącej doktrynalną odpowiedzią ZSRR na amerykańską teorię modernizacji (Rindzevičiūtė 2016).

Idee RNT odbiły się szerokim echem w kilku krajach bloku: NRD, Polsce i Rumunii, a przede wszystkim w Czechosłowacji. Nad Weltawą stały się jednym z filarów reform prowadzących do Praskiej Wiosny. Sformułowana przez Radovana Richtę koncepcja RNT wykraczała daleko poza ramy socjalizmu eksperckiego (który skądinąd cieszył się równie dużym zainteresowaniem), stanowiła bowiem koncepcję socjalistycznej cywilizacji naukowej, w której nauka podniesiona została do rangi bezpośredniego środka produkcji (Sommer 2019: 57–62). Symbiotyczną współpracę środowisk naukowych i reformatorskich przerwała jednakże inwazja wojsk Układu Warszawskiego. Zdaniem Vítězslava Sommera obecne w latach 60. tendencje do usprawnienia zarządzania znalazły kontynuację w nowym, bardziej autorytarnym reżimie, chociaż już oczywiście bez humanistycznych czy emancypacyjnych obietnic (Sommer 2019).

W Polsce, chociaż zagadnienia postępu naukowo-technicznego znajdowały coraz szerszy oddźwięk, a problemy socjalistycznej modernizacji znalazły się w obrębie zainteresowań zarówno ekonomistów, jak i socjologów, brakowało odpowiedniego klimatu politycznego dla ambitnych projektów ekonomicznych. Reformy z lat 1968–1969 były spóźnione i nietrafione. W 1968 r. na pierwszy plan wysunęła się koncepcja „selektywnego rozwoju”, polegająca na wyodrębnieniu bardziej rentownych i opartych na zaawansowanych technologiach branż, kluczowych dla nowego kierunku rozwoju. Kryteria wyboru priorytetowych gałęzi oparte były jednak na imitowaniu rozwoju gospodarczego krajów zachodnich, co siłą rzeczy prowadziło do szeregu irracjonalnych inwestycji (Baltowski 2009: 210). Próba wprowadzenia „strukturalnej reformy ceny”, oznaczającej podwyżkę cen wielu podstawowych artykułów, doprowadziła zaś w grudniu 1970 r. do strajków na wybrzeżu i w konsekwencji upadku Gomułki. Fiaskiem skończyła się także próba wprowadzenia systemu „bodźców materialnego zainteresowania”, zmieniającego regulację płac w przemyśle. Z założenia system ten miał dostarczyć motywacji do zwiększenia wydajności produkcji, nie spotkał się jednak ze zrozumieniem załóg i w efekcie grudniowych strajków nigdy nie wszedł w życie (Tymiński 2001: 29).

W tym samym czasie na Węgrzech powróciła dyskusja nad socjalizmem rynkowym. W korzystniejszej niż uprzednio sytuacji politycznej oraz wobec potrzeby zapewnienia nowej stabilizacji i pozyskania społeczeństwa dla wysiłków modernizacyjnych kierownictwu partii udało się wprowadzić najdalej idącą reformę gospodarczą w całym bloku radzieckim. Nowy

Mechanizm Ekonomiczny, który wszedł w życie w 1968 r., wprowadzał elementy konkurencji w strategię gospodarcze przedsiębiorstw, a także dynamizował system cen. Zgodnie z przyjętymi zasadami wyróżniano trzy grupy towarów, których cenami rządzić miały odrębne regulacje. Ceny dóbr zaliczonych do pierwszej grupy ustalane miały być na podstawie decyzji administracyjnej, natomiast ceny w drugiej i trzeciej grupie kształtować miała dynamika odpowiednio lokalnego i światowego rynku (Fabry 2018). Reformie tej towarzyszyły znaczne wysiłki propagandowe, mające legitymizować powstałe w ten sposób aspiracje konsumpcyjne, a także sposoby ich zaspokajania, związane ze stosowaniem bodźców materialnych w zakładach pracy (Greene 2014: 117).

Lata 70. przyniosły niespotykaną stabilizację w regionie. Korzystna koniunktura na światowych rynkach, związana z kryzysem naftowym 1973 r., zapewniała dostęp do taniego kredytu, ten zaś umożliwiał podtrzymywanie niepisanej „umowy społecznej”, polegającej na depolityzacji sfery publicznej i prywatyzacji życia codziennego. W całym regionie doszło do zauważalnej dla większości społeczeństwa poprawy warunków bytowych: rosły płace realne, rozwijało się budownictwo mieszkaniowe, poszerzano zakres świadczeń socjalnych. Na Węgrzech i w Polsce nastąpiła także daleko idąca liberalizacja życia publicznego. W Czechosłowacji rozwojowi gospodarczemu towarzyszyła zaś konsolidacja coraz bardziej opresyjnego reżimu „normalizacji”. Jednocześnie jednak chwilowy dobrobyt wraz z polityczną inercją prowadziły do pogłębiania się problemów strukturalnych w gospodarkach środkowoeuropejskich i w rezultacie do poważnego kryzysu gospodarczego pod koniec lat 70., a w następnej dekadzie do recesji w Polsce i na Węgrzech oraz stagnacji w Czechosłowacji.

/// Produkcja i konsumpcja

Marksistowska krytyka dostarczyła wielu interpretacji wyzysku w socjalizmie typu radzieckiego. Podstawowe koncepcje określały ustrój socjalistyczny jako państwowy kapitalizm. Miejsce tradycyjnej klasy kapitalistów-wyzyskiwaczy zajmowała w tych opisach elita partyjno-państwowa, „nowa klasa”, która pełniła grupową kontrolę nad środkami produkcji i redystrybucją nadwyżki (Džilas 1957). W tym miejscu chciałbym jednak skupić się na kwestii samego uzyskiwania nadwyżki. Jadwiga Staniszkis twierdziła mianowicie, że wyzysk w socjalizmie dokonuje się nie poprzez zawłaszczanie nadwyżki przez określoną grupę społeczną, lecz poprzez istnienie i podtrzymywanie systemowych ograniczeń jej wytwarzania. W sytuacji

braku zewnętrznych wobec władzy kryteriów racjonalności gospodarczej niemożliwe jest przeprowadzenie rachunku rentowności, a także konceptualne ujęcie reprodukcji materialnej jako konkretnego procesu. Przetargi planistyczne oraz arbitralne lokowanie środków na inwestycje powodują ponadto, że granice między ową reprodukcją a konsumpcją się zacierają. W socjalizmie państwowym inwestowanie staje się wręcz specyficzną formą konsumpcji, jako że wiąże się z szeregiem dodatkowych, formalnych bądź nieformalnych, korzyści dla grup kierowniczych oraz związanych z nimi grup interesu (Staniszki 2006: 58–62).

Jak jednak podkreśla Staniszki, ustroj socjalistyczny zapewniał nierówny dostęp do tych dodatkowych korzyści. Chociaż demokratyzacja edukacji i rozrost aparatu biurokratycznego tworzyły nowe możliwości awansu społecznego, to jednak dość wcześnie można było zaobserwować tendencję do zamykania się dostępu do pozycji najbardziej uprzywilejowanych dla ludzi nowych i taktyczny sojusz wyższych części aparatu partyjnego ze starą inteligencją (Smoczyński, Zarycki 2017: 204–217; Staniszki 2006: 189–192; Zysiak 2016). Uprzywilejowana pozycja zapewniała dostęp do rzadkich dóbr konsumpcyjnych, które mogły być z kolei sprzedawane z dużym zyskiem w drugim obiegu. Jak zresztą pokazali Iván Szélényi i György Konrád, wyższy status społeczny wiązał się częstokroć z niższymi kosztami ponoszonymi na mieszkanie i większą łatwością pozyskania lokum (Péteri 2016a). Systemowe próby kontrowania narastających przywilejów, jak np. wprowadzone „punkty za pochodzenie” na wyższych uczelniach, okazywały się nieskuteczne, a jednocześnie do dziś tworzą czarną legendę socjalizmu (Zysiak 2016).

Rosnące przywileje indywidualne i grupowe stanowiły odwrotną stronę cofania się socjalistycznego ideału zbiorowej konsumpcji. Jeszcze w 1960 r. ambicją kierownictwa ZSRR była cywilizacyjna rywalizacja z krajami zachodnimi, w ramach której zbiorowa konsumpcja zajmowała istotne miejsce w alternatywnym, socjalistycznym modelu organizacji społeczeństwa. Za przykład może posłużyć szeroko zakrojony w ZSRR system „car-sharingu”, w zmienionej postaci znany dziś dobrze w kapitalistycznym świecie. Jak oznajmiał w 1960 r. przywódca KPZR francuskiej publiczności: „Przecież ludzie nie są włóczęgami. Ludzie pracują, a w czasie pracy samochód stoi zaparkowany i nie służy niczemu dobremu, tylko się starzeje. Uznajemy więc za dość irracjonalne pozwolenie na marnotrawny wzrost liczby samochodów” (Péteri 2016b: 328). Celem radzieckiego przywódcy była więc redukcja zapotrzebowania na samochody osobowe poprzez zorganizowanie przystępnego systemu ich wypożyczania. Plan ten

upadł jednak wraz z Chruszczowem, a jego następcą w niespełna dwa lata później doprowadził do zawarcia gigantycznej umowy z włoskim Fiatem. Tego rodzaju pomysły spotykały się zresztą z oporem aparatu, który dbając o własny dostęp do dóbr luksusowych, takich jak samochody, wyznaczał jednocześnie wzory prywatnej konsumpcji i tym samym stymulował wzrost materialnych aspiracji społeczeństwa. Losy prywatnych samochodów osobowych w krajach socjalistycznych unaoczniają niemożność wyemancypowania się od zachodnich wzorców rozwoju socjoekonomicznego (Péteri 2016b).

Dyskusja o rosnących aspiracjach konsumpcyjnych była zresztą nieodłącznym elementem wszystkich projektów reformy socjalizmu. Z jednej strony wzrost konsumpcji stanowił istotny składnik legitymizacji ustroju oraz czynnik mobilizacji społeczeństwa (w tym aparatu partyjnego) wokół wysiłków modernizacyjnych. Z drugiej zaś dostrzegano w nim potencjalny rozsądek socjalistycznego sposobu organizacji społeczeństwa. Obawiano się także rosnących kosztów zaspokajania aspiracji konsumpcyjnych.

Obserwowano również związek rosnących oczekiwań konsumpcyjnych z kształtowaniem się postaw indywidualistycznych. Radykalnym przykładem było pojawianie się tego wątku w dyskusjach o macierzyństwie jako przedmiocie biopolitycznej kontroli populacji. W węgierskich sporach o prawa reprodukcyjne kobiet spadek dzietności wiązano z dylematem „samochód albo dziecko”. Wraz z powrotem do debaty publicznej lęków przed brakiem rąk do pracy, a także renesansem nacjonalizmu demograficznego na konserwatywnym skrzydle partii, dylematowi temu nadawano znaczenie ogólnonarodowe, co ostatecznie doprowadziło do ograniczenia prawa do terminacji ciąży. Przy tych debatach podziały klasowe zarysowywane były już bardzo jednoznacznie poprzez artykulację quasi-rasistowskich postulatów wspierania „jakościowej reprodukcji” (Melegh 2011: 273–280).

Kwestia macierzyństwa stanowiła w ogóle istotny przedmiot zabiegów państwa i jego dążeń do uregulowania relacji między płciami. Pojawiała się jako jeden z kluczowych argumentów w sporach o miejsce kobiety w społeczeństwie socjalistycznym. O ile stalinizm przyniósł względną aktywizację zawodową kobiet, o tyle na fali odwilży i później dominującą propozycją dla młodych kobiet była „udomowiona wersja nowoczesności”, w którym ważną rolę odgrywała racjonalna socjalistyczna konsumpcja (Fidelis 2009). Jako wyrosła w kapitalistycznych warunkach epoki konsolidacji klasy średniej i powstania przemysłowej klasy robotniczej, polityka socjalistyczna w sprawie pracy kobiet nie różniła się istotnie od polityk krajów kapitalistycznych (Fidelis 2020: 107–108).

Można powiedzieć, że po 1956 r. problemy biopolitycznej kontroli zyskiwały coraz większe znaczenie w wielu sferach życia. W związku z narastaniem niepokoju społecznych wyodrębnianie patologii społecznych stało się ważnym obszarem działania socjalistycznych władz. Dotyczyło to zarówno antysystemowych zachowań w sferze obyczajowej (Kochanowski 2017), jak i rosnącego konfliktu w sferze produkcji i redystrybucji. Wystąpienia robotnicze na tle rosnących obciążeń przy jednoczesnym ryzyku pogorszenia się warunków materialnych stało się nieodłącznym wyzwaniem polityki gospodarczej krajów socjalistycznych (Koryś 2007: 447–448).

Co więcej, wobec reglamentacji sfery publicznej sfera produkcji-konsumpcji zyskiwała symbolicznie i praktycznie znaczenie na wskroś polityczne jako przestrzeń wyrażania poglądów i postaw wobec rządzących. Jak pisze Małgorzata Mazurek, „Strajki i protesty służyły zatem oddziaływaniu na konsumpcję poprzez łączenie ról obywatela, pracownika i konsumenta, a więc poprzez upolitycznienie zjawisk codzienności: doświadczenia niedoboru i niedostatku” (2010: 181). Jednak połączenie tych trzech ról tylko pozornie wzmacniało pozycję strajkujących robotników i robotnic. Jak bowiem słusznie zauważył David Ost, taka uniwersalizacja protestu robotniczego prowadziła do rozmycia tożsamości klasowej uczestniczących i w konsekwencji zmieniała charakter konfliktu. W sytuacji nierozpoznania własnego położenia klasowego „robotnicy mogli posługiwać się językiem i symboliką klasową wyłącznie do promowania polityki, która im samym szczególnych korzyści nie przynosiła” (Ost 2007: 264–265). Taki stan rzeczy sprawiał, że z jednej strony rosła potencjalna presja na władze, które za przeciwnika miały uprzywilejowaną symbolicznie grupę, zdolną w dodatku do uniwersalizacji swojego protestu, z drugiej zaś grupa ta traciła przy tym zdolność konsekwentnej artykulacji własnego interesu klasowego.

Możliwości zarządzania konfliktem społecznym stale przy tym malały. Coraz większa zależność finansowa i technologiczna zarówno pozbawiała zasobów materialnych potrzebnych do stabilizacji sytuacji społecznej, jak i ograniczała autonomię władz w zakresie produkcji i redystrybucji na rzecz zagranicznych wierzycieli. Powstający w tych warunkach model relacji z systemem światowym podporządkowany był „historycznie nowej formie kontroli, tworząc półkolonialny podział władzy, w którym egzekwowanie prawa należało do państw lokalnych i imperialnych, a zyski pieniężne czerpał ponadnarodowy kapitał finansowy” (Böröcz 1992a: 89). W takich warunkach oczywistą konsekwencją było przerzucenie ciężarów przede wszystkim na klasę robotniczą.

Na klasowy wymiar integracji z systemem kapitalistycznym zwracał w kontekście polskim uwagę Jacek Tittenbrun. Opisując źródła Solidarności, wskazywał na presję zachodnich banków na polskie władze w celu wymuszenia zmiany systemu cen. Żądania wierzycieli dotyczyły m.in. rezygnacji z subsydiowania produkcji podstawowych artykułów żywnościowych, w tym mięsa. Oczekiwano jednocześnie zwiększenia eksportu surowców (przede wszystkim węgla) oraz produktów rolnych, co prowadziło do zwiększonej eksploatacji robotników i robotnic. Dlatego Tittenbrun określa ówczesne strajki jako „bezpośredni przejaw walki polskiej klasy robotniczej z międzynarodową burżuazją” (1992: 12). Chociaż interpretacja ta jest ciekawa i dość dobrze wpisuje się w schemat relacji klasowych w systemie światowym, należy pamiętać o postępującym rozmyciu świadomości klasowej robotników wobec prób uniwersalizacji protestu (Ost 2007: 256–263).

/// Modernizacja i struktura klasowa

Socjalistyczna modernizacja, coraz bardziej imitacyjna względem zachodniej, stała się jednocześnie coraz bardziej projektem klasowym. Za przykład niech posłuży dyskurs rewolucji naukowo-technicznej, widoczny bardzo dobrze w Czechosłowacji i w Polsce, a także, choć w mniejszym stopniu, na Węgrzech, gdzie analogiczną rolę odgrywała wciąż idea socjalizmu rynkowego.

Rewolucja naukowo-techniczna stanowiła regionalną reakcję na diagnozowany kryzys gospodarczy, spowodowany wyczerpaniem się dotychczasowej formuły ekstensywnego wzrostu w krajach bloku radzieckiego. Jako koncepcja społeczno-gospodarcza była propozycją obrony przed peryferyzacją poprzez ściślejszą integrację z krajami kapitalistycznymi w sposób, który jednak nie kwestionował otwarcie ideologicznego konsensusu, lecz raczej stopniowo rozszczełniał go w strategicznych miejscach, tworząc przy tym atrakcyjny ideał wspartego nowoczesną myślą naukowo-techniczną socjalizmu. Jako projekt polityczny stanowiła więc także narzędzie emancypacji postępowych środowisk w ramach partii komunistycznych. Jako zaś projekt intelektualny RNT była socjalistyczną odpowiedzią na rozwijającą się na Zachodzie teorię modernizacji, stając się częścią światowych debat nad kształtowaniem się społeczeństwa postindustrialnego (Rindzevičiūtė 2016). Łącząc w sobie obietnice rozwoju gospodarczego i humanitarnego socjalizmu wolnego od wyzysku, jak w projekcie Rado-

vana Richty, stanowiła też filozoficzną koncepcję alternatywnej nowoczesności (Sommer 2016).

Odpowiedzią na globalne wyzwania postępu technologicznego miało być zdefiniowanie relacji między władzą i nauką. Istotną rolę, przynajmniej formalnie, odgrywało w tej zmianie planowanie i koordynacja badań naukowych w ramach dużych projektów badawczych o priorytetowym statusie i zwiększonym finansowaniu. W Czechosłowacji w latach 60. powstało pięć zespołów badawczych, mających wesprzeć KSC w przygotowaniu pakietu reform: socjologiczny (z Pavlem Machoninem na czele), nauk politycznych (Zdeněk Mlynář), ekonomiczny (Ota Šik) oraz zespół do spraw rewolucji naukowo-technicznej (Sommer 2016). Również w Polsce doszło do przekształceń instytucjonalnych mających na celu koncentrację środków na rozwój nauki: hierarchizacja badań dokonywała się poprzez tworzone listy problemów węzłowych, międzyresortowych oraz resortowych. Koncentracja na takich projektach miała służyć wzrostowi naukowej wydajności określanej m.in. na podstawie innowacyjnych wdrożeń do gospodarki (Kraško 2010: 98–100).

W całym bloku prowadzono obszerne badania nad przyszłością socjalizmu, zmianami wzorów konsumpcji oraz nowymi stylami życia (Andersson, Rindzevičiūtė, red. 2015; Becht, Filipkowski 2018; Filipkowski 2017). Choć na ogół badania te prowadzone były (przynajmniej formalnie) w zgodzie z oficjalną linią partii, tworzyły jednak także pluralistyczną przestrzeń, zwłaszcza w Polsce (Lutyński 1990) i na Węgrzech (Péteri 2016a). Dobrym przykładem jest polski szeroko zakrojony projekt badawczy znany jako problem węzłowy 11.2.2 – „Przewidywane zmiany we wzorach konsumpcji, potrzebach kulturalnych i systemie wartości społeczeństwa polskiego” (Kraško 2010: 100–103). Szereg badań wskazywał na wyodrębnianie się grup uznanych później za nową klasę średnią, na „neomieszczanie” społeczeństwa (Jawłowska, Mokrzycki 1978), a także na rosnącą akceptację dla merytokracyjnych nierówności, które – zdaniem niektórych – do dziś tworzą jedną z głównych osi podziałów tożsamościowych w społeczeństwach postsocjalistycznych (Krastev 2017).

W tym sensie takie etykiety jak „gulaszowy komunizm” czy „umowa społeczna” nie ukazują pełnej złożoności reform socjalizmu. Opisywanie zwiększenia konsumpcji wyłącznie jako sposobu na rozładowanie napięć społecznych trywializuje modernizacyjne wizje środkowoeuropejskiego socjalizmu. Poluzowanie gospodarki i akceptacja nierówności społecznych stanowiły bowiem integralną część projektów reformy socjalizmu. Zapewnienie odpowiedniego poziomu życia miało być nie tylko skutkiem postę-

pu naukowo-technicznego, lecz także jego warunkiem. Liczono bowiem, że posłuży zwiększeniu efektywności pracy i zagwarantuje pożądany poziom motywacji wykształconym kadrom nieodzownym do modernizacyjnego skoku. Aspiracje do takiego kierowania zmianą społeczną ujawniały się najdobitniej w dyskusjach nad pożądaniem (w tym wypadku większym) stopniem społecznego rozwarstwienia (Machonin, red. 1966; 1969). Pojawiały się też jednak ambitne próby rozwiązania tego problemu, opierając się na innych niż materialne nagrodach (np. prestiżu) (Wesołowski 1977).

Tego rodzaju modele rozwiniętego społeczeństwa socjalistycznego budziły sprzeciw konserwatywnych frakcji partii socjalistycznych. Najciekawsza ich krytyka pochodziła jednak ze strony socjalistycznej „nowej lewicy”. Dobrym przykładem jest twórczość socjologa i ostatniego premiera stalinowskich Węgier, Andrása Hegedüsa, i socjolożki Marii Márkus, krytykujących mechanizm motywacyjny oparty na kreowaniu potrzeb aspiracyjnych. Twierdzili, że celem socjalistycznego społeczeństwa powinno być zaspokojenie należycie (tzn. szeroko) rozumianych potrzeb podstawowych, które w danym historycznym momencie obejmowały także różnorodne potrzeby kulturalno-cywilizacyjne. Uważali, że w coraz bardziej hierarchicznym społeczeństwie węgierskim pobudzanie potrzeb aspiracyjnych sprawia, że indywidualizująca konsumpcja staje się formą manifestacji społecznego statusu i prowadzi do powstawania klasowych dystynkcji (Péteri 2016a: 260–262).

Problem z widocznością społecznej dystynkcji zauważono zresztą relatywnie wcześniej. Jak przekonuje Henryk Slabek, przełom lat 50. i 60. to okres narastającego rozczarowania i zawiedzionych nadziei robotników. Robotniczy mit państwa ludowego miał coraz mniej wspólnego z doświadczaną rzeczywistością, w której czuli się niesprawiedliwie pokrzywdzeni w kwestiach materialnych, aspiracyjnych i symbolicznych. Wobec marginalizacji rad robotniczych powszechne było poczucie braku sprawczości i władzy, pogłębiane przez rosnącą pozycję kierownictwa i wykwalifikowanych kadr w fabrykach. Od końca lat 50. zamykały się też drogi awansu przez system szkolnictwa, w tym szkolnictwa wyższego, coraz bardziej niechętnego przybyszom z rodzin robotniczych (Slabek 2009: 421–47; Zysiak 2016).

Wraz więc z otwieraniem się krajów socjalistycznych na Zachód oraz stopniową intensyfikacją produkcji powstawała przestrzeń dla społecznej dystynkcji zarówno w sferze materialnej, jak i symbolicznej. Modernizacyjny skok obrastał indywidualnymi i grupowymi, w tym klasowymi, interesami. Jak pisze Tittenbrun, „promotorzy i realizatorzy kursu «przyspie-

szonemu rozwojowi», kierownicy przedsiębiorstw, funkcjonariusze partyjni i państwowi dzięki gigantycznym inwestycjom, a także stale rozrastającym się kontaktom międzynarodowym, stawali się «członkami burżuazji i drobnomieszczaństwa» (1992: 44). György Péteri (2016b) wskazuje zaś na węgierskie elity partyjne jako jedno z głównych źródeł cywilizacyjnych aspiracji społeczeństwa. Aspiracje te były coraz trudniejsze do zaspokojenia, a wobec pogłębiających się klasowych i warstwowych różnic rosło poczucie relatywnej deprivacji znacznej części społeczeństwa.

Zakres sprawczości poszczególnych segmentów środkowoeuropejskich pozostaje wciąż nieznany. Niewątpliwie jednak dyskursy modernizacji czy rewolucji naukowo-technicznej stanowiły istotne narzędzie emancypacji części elit partyjnych, administracji rządowej, a także związanych z nimi środowisk naukowych. Interesujące byłoby szczegółowe zbadanie, w jaki sposób organizowano w krajach socjalizmu państwowego postęp i jakie czynniki mobilizacji odgrywały w tym procesie ważną rolę.

/// Normatywna zmiana?

W artykule starałem się przedstawić szereg zjawisk wskazujących na istotne przeobrażenia socjalistycznej rzeczywistości w Europie Środkowej. Wykraczały one poza wąsko pojęte przemiany ideologiczne, przyczyniając się znacząco do rekonfiguracji porządku społecznego. W sferze oficjalnej ideologii przekształcenia były zresztą stopniowe i fragmentaryczne. Partyjna doktryna marksistowsko-leninowska ustępowała z przestrzeni publicznej powoli i niejednostajnie. Właściwsze byłoby więc raczej stwierdzenie, że na fali destalinizacji kształtowała się w reformatorskich kręgach partyjnych nowa ideologia rozwojowa, częściowo tylko odwołująca się do tradycji socjalistycznej, coraz częściej zaś jawnie imitacyjna wobec zachodniego kapitalizmu.

Ta nowa ideologia okazywała się jednak bardzo wpływową, i to zarówno ze względu na cywilizacyjne obietnice, jak i na namacalne korzyści, które ze sobą niosła. Pobudzała wyobraźnię, rozbudzała aspiracje, nadawała sens jednostkowym zabiegom o poprawę własnej pozycji materialnej i społecznej. Umożliwiała tym samym mobilizację zasobów, w tym intelektualnych, wokół kolejnych modernizacyjnych zrywów w regionie. Doraźnie stabilizowała istniejące reżimy, powoli jednak korodując ich strukturę i generując nowe grupowe i indywidualne interesy socjoekonomiczne, które gospodarki socjalistyczne z coraz większym trudem zaspokajały. Tam gdzie umożliwiały ich realizację, czyniła to zresztą na ogół kosztem projek-

tu socjalistycznego oraz ze stratą dla własnych sił twórczych. Współtworzyła konserwatywną nowoczesność późnego socjalizmu państwowego.

Szeroki zakres tych przeobrażeń sprawia, że właściwe wydaje się mówić o normatywnej zmianie. Jak starałem się pokazać, powstanie socjalistycznych społeczeństw konsumpcyjnych oznaczało nie tylko zmiany w dostępności dóbr, nowe możliwości spędzania wolnego czasu czy większy dostęp do usług publicznych. W obszarze konsumpcji coraz wyraźniej można było zaobserwować dystynktywne klasowo praktyki. Przemianom podlegał także sens zbiorowy przypisywany poszczególnym instytucjom społecznym, nawiązujący jednocześnie zarówno do form tradycyjnych, jak i socjalistycznych. Zmieniał się również sposób ujmowania rzeczywistości społecznej oraz formy krytyki aktualnego porządku. Popularność zyskiwały nowe koncepcje dotyczące zarządzania procesami społecznymi, odwołujące się do radykalnie odmiennego od wczesnosocjalistycznego systemu wartości. Na przykład dyskurs rewolucji naukowo-technicznej uzasadniający potrzebę stymulowania rozwoju socjoekonomicznego w sposób już zupełnie jawny legitymizował „merytokratyczne” nierówności społeczne, stawiając wykwalifikowane kadry znacznie wyżej w hierarchii społecznej niż grupy dotychczasowo symbolicznie uprzywilejowane.

Nie oznaczało to, rzecz jasna, całkowitego odrotu doktryny socjalistycznej. Zdaniem Bockman koncepcje demokratycznego socjalizmu rynkowego, wypracowane przez reformatorskie kręgi partyjne, uczonych, a także dysydentów, zostały przechwycone i zdeformowane przez elity polityczne w trakcie transformacji ekonomicznej: „Zwycięstwo neoliberalizmu nastąpiło wbrew, a nie dzięki tym ekonomistom, którzy opracowali modele demokratycznego socjalizmu rynkowego, które mieli nadzieję wprowadzić w życie po 1989 roku” (Bockman 2011: 218; por. Siermiński 2020). Rzeczywiście, ekonomiści socjalistyczni nieraz próbowali łączyć języki demokracji, rynku i socjalizmu. Lata 50. i 60. to nie tylko stopniowe odchodzenie od egalitarnej agendy socjalizmu, lecz także okres poszukiwania alternatywnych rozwiązań, alternatywnej socjalistycznej nowoczesności. Podejmowane próby reagowania na pogłębiające się nierówności społeczne, jak np. wprowadzenie punktów za pochodzenie czy próby modyfikowania wzorów konsumpcji, kończyły się jednak fiaskiem. Związki z systemem kapitalistycznym okazały się zbyt silne, a postępująca integracja krajów socjalistycznych z tymże systemem wytwarzała nowe interesy socjoekonomiczne, coraz bardziej wzmacniające tendencje destrukcyjne.

Zwieńczeniem owej normatywnej zmiany była transformacja ustrojowa 1989 r., która dokonała ostatecznej legitymizacji opisanych tutaj tendencji klasowej dyferencjacji. Jednocześnie zradykalizowała ona symboliczne ramy teże dyferencjacji i umocniła ich quasi-moralne znaczenie (Dunn 2008). Jednak radykalizacja ta zapoznawała socjogenezę podziałów, które sama utwierdzała, esencjalizowała i konserwowała. Towarzyszyły jej narracje o bardzo silnym charakterze normatywnym, które Marta Bucholc określiła mianem liberalnej pedagogiki, rozumianej jako „zbiór komunikatów liberalistów ekonomicznych, mający doprowadzić do pożądanej przez nich przemiany społeczeństwa, oraz praktyk stosowanych w celu rozpropagowania tych komunikatów” (2018). W tym sensie projekty liberalne w Europie Środkowej, w swym poczuciu dziejowej misji, same przypominały utopię, a – jak pisał w 1976 r. Bauman – „nieuniknioną słabością wysiłków wychowawczych jest to, że mogą się nie powieść; notoryczną słabością wychowawców zaś jest zwyczaj przypisywania niepowodzenia nieposłuszeństwu lub opieszałości uczniów miast własnym mankamentom” (2010: 25).

Konsekwencje opisanej tu konserwatywnej normatywnej zmiany wskazują na potrzebę systemowego zbadania ewolucji socjalizmu państwowego w regionie. Bez dokładnego zrozumienia socjalistycznej modernizacji w jej wymiarze społecznym nie będzie bowiem możliwe zrozumienie ani socjogenezy transformacji ustrojowej, ani korzeni współczesnej debaty publicznej toczącej się wokół zagadnień nierówności społecznej. Nieświadomości długotrwałych procesów, które ukształtowały naszą społeczną rzeczywistość, pozbawiamy się języka do jej opisu, zdając się na uproszczone schematy i ideologiczne komunały.

Bibliografia:

/// Amin S. 1990. *Delinking: Towards a Polycentric World*, Zed Books.

/// Amin S. 2016. *Russia and the Long Transition from Capitalism to Socialism*, Monthly Review Press.

/// Andersson J., Rindzevičiūtė E., red. 2015. *The Struggle for the Long-Term in Transnational Science and Politics: Forging the Future*, Routledge.

/// Bałtowski M. 2009. *Gospodarka socjalistyczna w Polsce. Geneza – rozwój – upadek*, Wydawnictwo Naukowe PWN.

- /// Bauman Z. 2010. *Socjalizm. Utopia w działaniu*, tłum. M. Bogdan, Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- /// Becht L., Filipkowski P. 2018. *Ćwiczenie wyobraźni socjologicznej. Polska futurologia naukowa lat 70. XX wieku*, „Stan Rzeczy”, nr 14, s. 41–69.
- /// Bockman J. 2011. *Markets in the Name of Socialism: The Left-Wing Origins of Neoliberalism*, Stanford University Press.
- /// Boltanski L., Chiapello È. 2007. *The New Spirit of Capitalism*, tłum. G. Elliott, Verso.
- /// Böröcz J. 1992a. *Dual Dependency and Property Vacuum: Social Change on the State Socialist Semiperiphery*, „Theory and Society”, no. 21, s. 77–104.
- /// Böröcz J. 1992b. *Dual Dependency and the Informalization of External Linkages*, „Research in Social Movements, Conflicts and Change”, no. 14, s. 189–209.
- /// Brus W., Kowalik T. 1983. *Socialism and Development*, „Cambridge Journal of Economics”, vol. 7, no. 3–4, s. 243–255.
- /// Bucholc M. 2018. *Liberalna pedagogika. Jerzy Szacki o polskim liberalizmie dawnym i współczesnym*, „Roczniki Historii Socjologii”, nr 8, s. 7–24.
- /// Burnham J. 1941. *The Managerial Revolution: What Is Happening in the World*, John Day Co.
- /// Chase-Dunn Ch. 1982. *Socialist States in the Capitalist World-Economy*, [w:] *Socialist States in the World System*, red. C. Chase-Dunn, Sage Publications, s. 21–56.
- /// Crump L., Godard S. 2018. *Reassessing Communist International Organizations, A Comparative Analysis of COMECON and the Warsaw Pact in Relation to Their Cold War Competitors*, „Contemporary European History”, vol. 27, no. 1, s. 85–109.
- /// Dunn E.C. 2008. *Prywatyzując Polskę. O bobofrutach, wielkim biznesie i restrukturyzacji pracy*, tłum. P. Sadura, Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- /// Dżilas M. 1957. *Nova klasa wyżytkiwaczy. (Analiza systemu komunistycznego)*, tłum. J. Mieroszewski, Instytut Literacki.

/// Fabry A. 2018. *The Origins of Neoliberalism in Late 'Socialist' Hungary: The Case of the Financial Research Institute and 'Turnabout and Reform'*, „Capital & Class”, vol. 42, no. 1, s. 77–107.

/// Fidelis M. 2009. *Are You a Modern Girl? Consumer Culture and Young Women in 1960s Poland*, [w:] *Gender Politics and Everyday Life in State Socialist Eastern and Central Europe*, red. S. Penn, J. Massino, Palgrave Macmillan US, s. 171–184.

/// Fidelis M. 2020. *Równouprawnienie czy konserwatywna nowoczesność? Kobiety pracujące*, [w:] K. Stańczak-Wiślicz, P. Perkowski, M. Fidelis, B. Klich-Kluczevska, *Kobiety w Polsce 1945–1989. Nowoczesność, równouprawnienie, komunizm*, Universitas, s. 103–162.

/// Filipkowski P. 2017. *Culture over Structure: The Heritage of Lifestyle Research in the 1970s in Hungary and Poland*, „Stan Rzeczy”, nr 13, s. 147–170.

/// Gagyí Á. 2015. *A Moment of Political Critique by Reform Economists in Late Socialist Hungary: "Change and Reform" and the Financial Research Institute in Context*, „Intersections East European Journal of Society and Politics”, no. 2, s. 59–79.

/// Gerőcs T., Pinkasz A. 2018. *Conflicting Interests in the Comecon Integration*, „East Central Europe”, vol. 45, no. 2–3, s. 336–365.

/// Greene B. 2014. *Selling Market Socialism: Hungary in the 1960s*, „Slavic Review”, vol. 73, no. 1, s. 108–132.

/// Jawłowska A., Mokrzycki E. 1978. *Style życia a przemiany struktury społecznej. Propozycja typologii historyczno-socjologicznej*, [w:] *Styl życia. Przemiany we współczesnej Polsce*, red. A. Siciński, PWN, s. 145–176.

/// Kagarlicki B. 2012. *Imperium peryferii. Rosja i system światowy*, tłum. Ł. Le-onkiewicz, B. Szulecka, Wydawnictwo Krytyki Politycznej.

/// Kalinová L. 1996. *A Contribution to the Social History of Czechoslovakia 1945–1989*, „Czech Sociological Review”, vol. 4, no. 2, s. 223–236.

/// Kochanowski J. 2017. *Revolucja międzyzpaździenikowa. Polska 1956–1957*, Znak.

/// Kopeček M., red. 2019. *Architekti dlouhé změny: Expertní kořeny postsocialismu v Československu*, Argo.

/// Koryś P. 2007. *Idea nowoczesności w działaniach i planach partii komunistycznej w Polsce 1945–1980. Przegląd problematyki*, [w:] *Gospodarka i społeczeństwo*

w czasach PRL-u (1944–1989), red. E. Kościk, T. Głowiński, Wydawnictwo Gajt, s. 440–455.

/// Krastev I. 2017. *After Europe*, University of Pennsylvania Press.

/// Kraśko N. 2010. *Instytucjonalizacja socjologii w Polsce: 1970–2000*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

/// Leszczyński A. 2013. *Skok w nowoczesność. Polityka wzrostu w krajach peryferyjnych 1943–1980*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej.

/// Lutyński J. 1990. *Nauka i polskie problemy. Komentarz socjologa*, Państwowy Instytut Wydawniczy.

/// Machonin P., red. 1966. *Sociální struktura socialistické společnosti: (sociologické problémy soudobé československé společnosti)*, Svoboda.

/// Machonin P. 1969. *Československá společnost: sociologická analýza sociální stratifikace*, Epocha.

/// Mazurek M. 2010. *Spółczesność kolejki. O doświadczeniach niedoboru 1945–1989*, Europejskie Centrum Solidarności, Trio.

/// Melegh A. 2011. *Living to Ourselves: Localising Global Hierarchies in State-Socialist Hungary in the 1970s and 1980s*, „Journal of Modern European History”, vol. 9, no. 2, s. 263–283.

/// Olšáková D. 2018. *Pugwash in Eastern Europe: The Limits of International Cooperation Under Soviet Control in the 1950s and 1960s*, „Journal of Cold War Studies”, vol. 20, no. 1, s. 210–240.

/// Ost D. 2007. *Kłeska „Solidarności”. Gniew i polityka w postkomunistycznej Europie*, tłum. H. Jankowska, Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza.

/// Péteri G. 2016a. *Contested Socialisms: The Conflict between Critical Sociology and Reform Economics in Communist Hungary, 1967–71*, „Social History”, vol. 41, no. 3, s. 249–266.

/// Péteri G. 2016b. *Demand Side Abundance: On the Post-1956 Social Contract in Communist Hungary*, „East Central Europe”, vol. 43, no. 3, s. 315–343.

/// Pula B. 2018. *Globalization Under and After Socialism: The Evolution of Transnational Capital in Central and Eastern Europe*, Stanford University Press.

/// Rindzevičiūtė E. 2016. *The Power of Systems: How Policy Sciences Opened up the Cold War World*, Cornell University Press.

/// Sadura P. 2015. *Upadek komunizmu w Europie Środkowo-Wschodniej w perspektywie współczesnych teorii rewolucji*, Oficyna Naukowa.

/// Sanchez-Sibony O. 2014. *Red Globalization: The Political Economy of the Soviet Cold War from Stalin to Khrushchev*, Cambridge University Press.

/// Siermiński M. 2020. *Pełnieta „Solidarność”. Inteligencja opozycyjna a robotnicy 1964–1981*, Książka i Prasa.

/// Słabek H. 2009. *O społecznej historii Polski 1945–1989*, Książka i Wiedza, Wyższa Szkoła Gospodarki Krajowej.

/// Smoczyński R., Zarycki T. 2017. *Totem inteligencki. Arystokracja, szlachta i ziemiaństwo w polskiej przestrzeni społecznej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar.

/// Sommer V. 2016. *Scientists of the World, Unite! Radovan Richta's Theory of Scientific and Technological Revolution*, [w:] *Science Studies during the Cold War and Beyond*, red. E. Aronova, S. Turchetti, Palgrave Macmillan, s. 177–204.

/// Sommer V. 2019. *Řídít socialismus jako firmu: technokratické vládnutí v Československu, 1956–1989*, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, NLN.

/// Staniszki J. 2006. *Ontologia socjalizmu*, Ośrodek Myśli Politycznej.

/// Szczepański J. 1973. *Odmiany czasu teraźniejszego*, Książka i Wiedza.

/// Tittenbrun J. 1992. *Upadek socjalizmu realnego w Polsce*, Rebis.

/// Tymiński M. 2001. *PZPR i przedsiębiorstwo. Nadzór partyjny nad zakładami przemysłowymi 1956–1970*, Trio.

/// Wallerstein I. 1974. *The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis*, „Comparative Studies in Society and History”, vol. 16, no. 4, s. 387–415.

/// Wallerstein I. 1979. *The Capitalist World-Economy*, Cambridge University Press.

/// Wallerstein I. 1991. *Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World-System*, Cambridge University Press.

/// Wallerstein I. 2011. *The Modern World-System. I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, University of California Press.

/// Wesolowski W. 1977. *Klasy, warstwy i władza*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

/// Zysiak A. 2016. *Punkty za pochodzenie. Powojenna modernizacja i uniwersytet w robotniczym mieście*, Zakład Wydawniczy „Nomos”.

/// Abstrakt

W artykule proponuję alternatywne spojrzenie na przemiany socjalizmu państwowego w latach 1955–1980 w socjalistycznej Czechosłowacji, Polsce i na Węgrzech. Twierdzę, że w okresie tym dokonała się normatywna zmiana niosąca za sobą daleko idące przemiany w porządku klasowym społeczeństw socjalistycznych. Te ideologiczne przeobrażenia dokonywały się w sferze stosunków produkcji, we wzorach konsumpcji oraz społecznych wyobrażeniach. Zmianom podlegały także doktryny rozwojowe krajów bloku radzieckiego. W opracowaniu ukazuję, jak w ramach postępującej integracji z kapitalistycznym systemem światowym socjalistyczne ambicje poszukiwania alternatywnej nowoczesności ustępowały wizjom imitacyjnej modernizacji. Towarzyszyły temu wzrost akceptacji dla „merytokracyjnych nierówności” i faktyczne pogorszenie sytuacji klasy robotniczej. Artykuł przyczynia się do reinterpretacji transformacji ustrojowej jako kontynuacji pewnych tendencji modernizacyjnych socjalizmu państwowego.

Słowa kluczowe:

analiza systemów-światów, konserwatywna nowoczesność, klasy w socjalizmie, teoria zależności, PRL

/// Abstract

Reforms of Socialism and the Class Order: A Normative Change in Central Europe, 1955–1980

In the paper, I propose an alternative perspective on the transformation of state socialism between 1955 and 1980 in socialist Czechoslovakia, Poland, and Hungary. I argue that a normative change had occurred in this period, bringing far-reaching transformations in the class order of the socialist societies. These ideological shifts took place in the spheres of relations of production, consumption patterns, and the social imaginary. The developmental doctrines of the Soviet bloc countries were also subject to change. I demonstrate how socialist ambitions to seek alternative modernity gave way to visions of imitative modernisation with the increasing integration into the capitalist world-system. This was accompanied by a growing ac-

ceptance of so-called “meritocratic inequalities” and the deterioration of the working class’s situation. The article contributes to the reinterpretation of the systemic transformation as a continuation of certain modernisation tendencies of state socialism.

Keywords:

world-systems analysis, conservative modernity, social classes under socialism, dependency theories, communist Poland

/// **Bartosz Matyja** – doktorant na Wydziale Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego. Ukończył historię na Uniwersytecie Środkowoeuropejskim oraz socjologię na Uniwersytecie Warszawskim. Przygotowuje rozprawę doktorską poświęconą rewolucji naukowo-technicznej w Polsce Ludowej.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8665-1888>

E-mail: b.matyja@uw.edu.pl